

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

KARDOS FERENC

Adatok a Zala megyei cigányok történetéhez a XVIII. századból¹

I.

A tanulmány egy - még folyó - cigánytörténeti kutatás célját és forrásait kívánja röviden ismertetni. Ezért csak a lényeges, az eddig feldolgozott forrásanyagból levonható következtetéseket említem, s a források történeti háttérét is csak vázlatosan ismertetem.

A cigányság történetével sokan foglalkoznak ma már, de kevés a forrásközlő és feldolgozó tanulmány, monográfia. Azt hihetnénk, hogy a forráshiány ennek az oka. Valóban nem sok forrás áll rendelkezésre, de még sok érintetlen anyag fekszik a levéltárakban, várva kutatóra. Ebből a felismerésből adódóan kutatásom elsődleges célja a zalai cigányság története levéltári anyagainak felkutatása és feldolgozása, közzlése. Távlati cél: megmutatni a cigányság helyét és szerepét a feudális viszonyok közt a XVIII. század zalai társadalmában.

II.

Néhány gondolat a kutatás nehézségeiről

a/ A módszertani nehézséget leginkább a XVIII. századi cigány írásbeliség hiánya okozza, csak róluk vannak e korszakból írásos adatok, tőlük nincsenek. Szerződéses és más, cigányságra vonatkozó gazdasági iratok a családi levéltárak gazdasági-igazgatási iratai közt elszórtan találhatóak, összegyűjtésük időigényes, költséges. A források közül ezért kiemelkedő jelentőségűek a Mária Terézia és II. József - korabeli cigány népesség-összeírások, és cigány származású gyerekek gyámügyi iratai. A történetesek közül elsőként Bács-Kiskun megyei cigányösszeírásokat szólaltatott meg *Mészáros László*,^{2,3} módszertani fogódzókot adva ezzel a további kutatásokhoz. Jelentős forráskiadás ebből a korszakból, mind a történeti demográfia, mind a nyelvtudomány számára *Ördög Ferenc* nek a Mária Terézia-korabeli Zala megyei népesség-összeírásokat és egyházlátogatási jegyzőkönyveket közzétévő munkája⁴, melyből a cigányadatok mellett népességstatisztikai körképet is kaphatunk.

Viszonylagosan jelentős adatmennyiséggel szolgálnak még a kriminalisztikai és peres iratok, valamint a rendeletek és más jogszabályok, amit az is jelez, hogy ezen forráscsoportokat kutatták talán a legtöbben ezidáig. E forrástípusok viszont - épp viszonylagos adatbőségük révén - egysíkúvá tehetik a XVIII. századi

cigányságról alkotott képet.

b/ A forráshiány mellett az alapfogalmak tisztázatlansága okoz még súlyos problémát, félreértéseket. Itt nem a történettudományban már kikristályosodott fogalmak megváltoztatásáról van szó, hanem a cigány nép történetének sajátos történeti fogalmairól, mint pl. a vándorlások típusa, vagy maga a cigány fogalom jelentésköre s annak változásai. E fogalmak - bár ennél szélesebb a magyarázatokat kívánó cigánytörténeti fogalmak köre - érvényes meghatározása nélkül nehéz értelmezni a cigánynépesség statisztikai adatait.

III.

Cigányok Magyarországon a XVIII. században

Bár cigányok jelentlétéről korábbról - döntően a XIII. sz.-ból⁵ - is vannak adatok, a cigányok első nagyobb csoportjai Magyarországra a XV. század elején Zsigmond király idején érkeztek, s azt követően - folyamatosan, de eltérő intenzitással - a történelmi Magyarországon való be- és átvándorlásuk századunk elejéig tartott.

Az első hullámban be- és átvándorló cigány közösségek, melyek mára elvesztették anyanyelvüket, és részben asszimilálódtak, a XV. század végéig Európa legtávolabbi tájaira jutottak el. Mára leszármazottaik elenyésző része beszéli az u.n. kárpáti nyelvjárású⁶ cigány nyelvet. A XV.-XVI. században a társadalom vándorló elemei közé keveredve, hol kiváltságokat élvezve⁷, hol megtúrve éltek, általában jobb helyzetben, mint Európa nyugati felén. Vándorló iparos, kereskedő, gyűjtögető életmódjuk az ország három részre szakadása idején hírvívói, hírszerzői szereppel is bővült, emellett a végvárakban megtalálhatóak a cigány fegyverkovácsok.⁸

A második nagy bevándolási hullám a XVIII. század második felében, a cigányul beszélő, elsősorban fémműves vándor-kisiparral és állatkereskedéssel (jobbára lókereskedéssel) foglalkozó, Erdély felől érkezett közösség, az oláh-cigányok megjelenése volt. (Az u.n. beás cigányság később, a XIX. század folyamán érkezett. A korábban előforduló „teknővályó” közösségek mára elmagyarosodtak!) A cigány életforma a XVIII. századra konzerválódott, mert a cigányság ebben az időszakban mintegy „külön történelmet” élt a magyaron belül, érintetlenül és szabadon mozoghatott az országban, s még az uralkodó osztály támogatása is az állapot tartósítására irányult.⁹ (Itt természetesen az elsősorban fémesszközök javításával foglalkozó vándorló kisipar, a zenélés és más szórakoztatóipari szolgáltatások megtartásáról van szó!)

Sorsukban döntő változást a Habsburgok uralma hozott. A Rákóczi szabadságharc után a felvilágosult abszolutista állam a vándor- és csavargó elemek és közösségek válogatás nélküli, azonnali és erőszakos letelepítését célozta meg, de a spanyol mintára hozott rendeleteik nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A cigányság szorgos jobbágyá nevelése érdekében minden eszközt felhasználó, a cigányság etnikai szuverenitásának - változtatás nélkül, az anyanyelvtől az öltözködésig, - minden

elemét megszüntetni szándékozó intézkedéseket a magyar nemesség csak részben, vagy egyáltalán nem támogatta, hajtotta végre. Az intézkedések - s ez tagadhatatlan - legtöbbször humánus szándékból születtek, de a türelmetlenség és az eszközök diferenciálatlansága miatt ezek, az egyébként jó intézkedések sem érthettek cél. A bécsi adminisztráció annyira komolyan vette az ügyet, hogy Cigányügyi Osztályt állított fel a Helytartótanács kebelén belül, évente rendelt el conscriptiokat és a munkák elvégzésének ellenőrzését.¹⁰

A letelepítési és átnevelési program érdekében és szolgálatában születtek meg az első cigányösszeírások, és az e századból legjelentősebb cigánytörténeti forrásaink.

Már III. Károly rendeletet adott ki (1725-ben) a cigányok összeírására. Ez a rendelet a cigányságot a vele együtt élő „gonosz emberekkel” kívánta összeírni, s az összeírás ellen szegülőket megbüntette.¹¹ Itt már módosul a cigány fogalom jelentésköre. Egyrészt a bűnöző, vándorló, csavargó életforma szinonímájává válik, másrészt nem érintik a cigányság asszimilálódott, vagy integrálódott körét, így csak egy részletet, s nem a legkedvezőbb részletet, mutat meg a cigány társadalomból. Ez az értelmezés és az értelmezésből adódó előítéletes rendelkezések végigkísérik a cigányság történelmét egészen a XX. század közepéig.

Mária Terézia számos rendeletet hozott a cigányok letelepítésére és összeírására. 1761-es rendeltében a cigányokat eltiltotta a cigány elnevezéstől. Ettől kezdve a forrásokban a cigányokat neo colonusnak, új magyarnak, új parasztnak, vagy új polgárnak jelölik, a zingarorum, zingara mellett. 1767-ben elrendelte a 4 évet betöltött cigánygyermek elvételét és földműves nem cigány családokhoz való kiadását. Az állam fizette a nevelés költségeit.¹² 1768-ból valók az első cigányösszeírások, köztük az e tanulmányban ismertetett Zala megyei cigányösszeírások is. Ettől kezdve folyamatosan történnek összeírások, de csak II. Józsefnek sikerül országos összeírást végrehajtani, 1780 - 83-ban. 1780-ban Magyarországon 40609 cigány lakost számláltak meg, ebből 8388 gyermeket. 1781-ben 6059 cigánygyermeket, az összeírt gyermekek 42,3 % -át nevelték, taníttatták államköltségen.¹³ Ezek a folyamatok nyomon követhetők az összeírásokon is.

IV.

Cigányjelenlét Zala megyében a XVI. - XVIII. században

Az első Zala megyei adatok a XVII. századból valók. 1616. június 9. és 1617. július 9. között a kanizsai kincstári naplóban a mukáták, a szultán számára lekötött adók, vámok illetve sorában találjuk a környék cigányainak adóját.¹⁴

A XVIII. században is csak nagyon elszórtan találhatók adatok. 1717-ben, június 25-én Kanizsán tartott Particularis Congregation hozott szabályrendeletet közt találunk híradást „német cigányok”-ról. A statutum arról tudósít, hogy a vármegye nemességének egy korábbi rendelet szerint kötelessége lett volna felkelni a latrok és

német cigányok ellen, s mivel... „mégis, sokan nem jelentek meg: hogy tehát a vármegye rendelése teljesüljön, a meg nem jelent nemeseket a vicegerens 4 forinttal büntesse, amelyet fele részben a vármegye szükségleteire fordítsanak.” Itt a már egyszer nyugat felé elvándorolt, majd onnan visszaért, valószínűleg már német jövevény-szavakat beszélő, önelnevezésükkel szinto cigányokról van szó.¹⁵

Zala megye területén tehát már a 17. században számolhatunk - ha nem is nagy számban - cigány lakossággal. Nem is várható sokkal több adat, hiszen egy gyorsan helyet változtató, önmagáról soha nem író, tudósító népről van szó, s a velük kapcsolatos írásos említések is csak szükség esetén készültek. Erre érzékletes - bár nem zalai - példa *Huin* generális, Szigetvár parancsnoka 1715. február 11 -én kelt levele, miszerint a cigányokat a polgárok összeírásából törölni kéri, ...„ugyanúgy, mint két zsidót ... mert el fognak költözöködni Szigetvárról és akkor nem lesz ki elvégezze a piszkos munkákat - amilyen az utcák és árkok tisztítása, a ganéj-hordás, stb. - hiszen a császári katonákat mégsem használhatom ilyen munkára, de a falvakból sem rendelhetek be parasztokat.”¹⁶

Kontractusokra ad szép példát a *Festeticsek* balatonkeresztúri uradalmának kontractusai közt található, a simonyi erdőn dolgozó teknővájó cigányokkal 1780. május 16 -án kötött szerződés.¹⁷ Sajnos azt kell látnunk, hogy a 18. századi cigánytörténeti vonatkozású gazdaságtörténeti adatok száma csekély, még más megyékkel való összehasonlításban is. A Zala megyei cigányság legbővebb adattárjai a cigány-összeírások, illetve a népességösszeírások cigány adatai.¹⁸

V.

Zala megyei cigányösszeírások

A Zala megyei cigányösszeírásokat a Zala megyei levéltár őrzi¹⁹ egy dobozba egyesítve a II. József-kori összeírásokat - korábban közgyűlési iratok közt dátumuknak megfelelően, elszórtan megtalálható - Mária Terézia-kori cigányösszeírásokkal. A különbség azonban nem csak az évszámokban van, hanem az összeírások összetételében is. A dobozban található 19 csomó iratból 13 Mária Terézia-kori, és túlnyomórészt Conscriptio Zingarorum-okat 1768-ból, 1773-ból, 1775-ből, 1776-ból, 1777-ből, mellettük egy regulatiót (1777), azaz szabályrendeletet az összeírás menetéről, extractusokat, reflexiókat, s egy levelet 1773-ból a zalai kongregációhoz, találtunk.

Az azonos dátummal szereplő, összetartozó, de más-más kézírással, tehát nem egy személy kezétől, és nem egy helyen készült összeírások egy csomót alkotnak. A különböző helyen készült összeírásokban így apróbb eltérések találhatók: van ahol a cigány családokat a család-fők nevei, van ahol helységek sorrendjében vették föl, nem alfabetikus, hanem tetszőleges (más-más logikájú) rendben. A rovatok nevei hol magyarul, hol németül, hol - sűrűbben - a kor latin kifejezésével szerepelnek. A rovatok sorrendje néha felcserélődik. Egy-egy összeírás

járásonként készült *Zalaszántón* (Szántó), *Tapolcán*, *Zalaegerszegen* (Szala Egerszeg), *Kapornakon*, *Nagykanizsa* (*Canisa és Kis Canisa*), a környék falvaival együtt a *kapornaki* összeírásokon szerepel. A sokszori összeírás a későbbiekben módot ad arra, hogy megvizsgálhassuk a cigány lakosság cserélődését egy-egy területen, illetve követhessünk családokat.

A maradék 7 iratsomó többségében 1777-es, 1783-as és 1785-ös Tabella Prolium, azaz cigánygyermek összeírása és gyermekelhelyezési iratok. Ezen kívül ebből az időszakból rendelkezések, jegykönyvi kivonatok és egy reflexió található a dobozban.

A doboz tartalmának feldolgozása még tart. Eddig teljesen az 1768-as conscriptiokat dolgoztam fel, a következőben ezeknek az összeírásoknak az adatsorait közlöm. (A kutatás meggyorsítása, pontosítása, és a minél több szempontú feltárás érdekében az összeírások adataiból számítógépes adatbankot próbálunk létrehozni.)

VI.

1768. évi Zala megyei conscriptiok

Az 1768. évi conscriptio-köteggben négy összeírást találunk:

1. Conscriptio Zingarorum in Processu Sedis Szántó die 25. Februari 1768. 19 lap²⁰

2. Conscriptio Zingarorum in Processu Minoris Sedis Kapornak 1768. 8 lap²¹

3. Conscriptio Neo Colonarum in Processu Sedis Tapolca. Die 25. Februari Anni 1768. 11 lap²²

4. Conscriptio Respectivo Tabella Zingarorum in Processu Insula Muraköz degentium. Kiadva 1768. március 1-én Zalaegerszegen. 5 lap²³

A továbbiakban a conscriptiok adatainak bemutatásakor az itt adott szorszámot használom majd azonosításképp. Miután a 4. számú összeírásban nem Zalában lakó, csak ott dolgozó embereket írtak össze, adatait nem közlöm itt.

A conscriptiok rovatai megegyeznek, de nem azonos sorrendben következnek. A rovatok - hol külön-külön, hol csoportosítva -:

A családfő kereszt- és vezetékneve,

kora,

foglalkozása(i),

jogi státusza (kinek a jobbágya),

vallása (ha gyónóképes),

összeírás helye,

a feleség kereszt- és vezetékneve,

kora, vallási állapota

a gyerekek keresztnevei és kora, általában nemenként csoportosítva.

Az egyéb rokonsági fokokat nem minden összeírás jelzi, de miután az összeírások többségét családonként készítették, ha bizonytalansággal is, de követhetők a családi kapcsolatok. Néhol van más családi-állapotbeli megjegyzés is, mint: özvegy, Isten nyomorultja, zabigyereke, mostohagyereke.

A felnőtt, de még meg nem nősült, el nem költözött gyermekek a család többi tagjával együtt, gyermekeként vannak összeírva.

Az összeírt helységek

Ördög Ferenc munkájában²⁴ 305 zalai helységről ad népességösszeírási adatokat 1745 - 1771 között, azaz épp vizsgált korszakunkban. A mutató²⁵ szerint 33 településen jegyezték fel cigány családot, vagy személyt. Az 1787-es országos összeírás²⁶ alkalmával 2 várost, 23 mezővárost, 579 falut és 35 pusztát, azaz összesen 639 települést írtak össze. Az 1768. évi cigányösszeírásokból 120 helységben találunk cigány lakost, a falvak körülbelül 1/3 -ában. Az 1-3. összeírásban összesen 1138 főt, 246 családot írtak össze Zalából. A területi korlátok miatt nincs mód itt felsorolni a helységeket. Ezért csak a Nagykanizsára vonatkozó adatsort írom itt a 2. számú kapornaki összeírásból:

Kanizsán (In Canisa) Burka György fáber családja (felesége Sárközi Elisabeth) élt egy fúval és egy leánnyal, valamint Burka István (felesége Varga Katalin) egy fiúval és két leánnyal. Kiskanizsán (Kis Canisa) 3 Horváth vezetéknévű család (a feleségek nevei is Horváth) összesen 3 fiúval és 3 leánnyal.)²⁷ Kanizsán az Ördög-féle forrásközlés szerint²⁸ szintén Burka vezetéknévű család van feljegyezve, de a feleséget Mariannának hívják és 3 fiú van, bizonyosan nem azonosítható a mi összeírásunkban szereplővel.

A vezetéknévek

Az összeírásokban 116 féle vezetéknévvel találkozunk. 745 összeírt vezetéknévet bonthatunk fel gyakorisági szempontból. Az összes összeírt (1138 fő) mintegy 1/3 -ánál - gyermekeknél - nincs vezetéknév, csak valószínűsíthető, hogy a gyermekek édesapjuk nevét kapták. Az 1. sz. összeírásban a gyerekek teljes nevét is kiírták, így ott egyértelműbb a helyzet. Egy esetben előfordult (ugyancsak az 1. sz. összeírásban), hogy a gyerekek édesanyjuk nevén (Farkas) vannak, bár van férje, és nincs jelölés arra nézve, hogy a férj mostohagyerekei lennének. Pedig ebben az összeírásban minden ilyen kapcsolat (mostoha, fogadott gyermek, özvegy, második férj) jelölve van. Az alábbi táblázatokat a leírt 745 névből készítettem.

A/ Az egynél többször előforduló vezetéknévek a gyakoriság sorrendjében az 1768. évi Zala megyei cigányösszeírásokban:

(1-3. sz. conscriptio, a nevek mögött az előfordulás száma)

Horváth 120, Görcsi 55, Árvai 55, Burka 43, Farkas 34, Baranyai 23, Nyári 23, Sárközi 20, Kolompár 18, Nyitrai 17, Csirkó 17, Kovács 14, Kupai 13, Túró 13, Kanzsi 12, Máthé 12, Szappanyfőző 11, Bangó 10, Gángó 10, Szappanyos 10, Varga 9, Banga (jól felismerhetően elkülöníthető a Bangótól) 8, Hunics 8, Jónás 8, Karikó 8, Daragonyos 7, Szőrös 7, Lucza 7, Csóri 6, Czigány 6, Hegedűs 6, Csiszár 5, Hódosi 5, Hosszú 5, Kardos 5,

Vahottay 5, Batári 4, Bátori 4, Baro 4, Beke 4, Balogh 3, Bedák 3, Boronyai (nem Baranyai!) 3, Csöre 3, Gőbölös 3, Kantó 3, Mihály 3, Tökös 3, Tolnai 3, Csirizin 2, Csonka 2, Fekete 2, Gyallai 2, Kukó 2, Kurucz 2, Lakatos 2, Mészáros 2, Lázár 2, Lőrincz 2, Nagy 2, Németh 2, Pipita 2, Töcske 2.

Az első 3 név teszi ki a használt nevek 31 % -át, a következők 5 (a Sárköziig) a 34,8 % -át. Bár nem számoltam ki külön, megfigyelésem szerint feltűnően sok a Horváth vezetéknevű feleség.

B/ A vezetéknevek kialakulhattak

a/ keresztnévből: Albert, Gyurka, Iván, Jónás, Lázár, Lőrincz, Lucza, Máthé, Márton, Mihály, Mihájka, Raffael;

b/ népnévből: Czigány, Horváth, Németh, Oláh;

c/ foglalkozásnévből: Bába, Borbély, Daragonyos, Csiszár, Hegedűs, Húros, Lakatos, Kardos, Katona, Kolompár, Kovács, Kucsár, Mészáros, Szappanyos, Szappanyfőző, Szárzó, Varga.

d/ Nagyon sok - 30,8 % - a helynévből képzett vezetéknev (pl. Baranyai, Tolnai, Nyitrai, Petri, stb.) és

e/ tulajdonságot jelölő név (pl. Szőrös, Pityók, Hosszú, Vastagh).

Érdekesség, hogy kevés a cigány eredetű vezetéknev. Ide sorolható a Baro (azaz nagy), a Kalyi (azaz fekete), vagy a Csóri (azaz szegény).

A foglalkozás

Legtöbbször, az itt tárgyalt 4 összeírásunkból 3-ban, csak faberként (114 -szer) közlik a foglalkozást, és mindig csak a felnőtt férfiaknál szerepel a foglalkozásjelölés.

Az 1. conscripciókban szereplő foglalkozások és előfordulásuk száma

- kovács 18
- hegedűs 21
- ebből kovács és hegedűs együttesen szerepel: 5
- lókereskedő 2
- comuti habitas 2
- „semmi mestersége sincs” 2
- „aprólékos” kovács 1
- „paraszti munkát” végző 1
- béres 1
- sintér 1
- szolgáló 1

Látható, hogy a kovácsok keresetpótlásként zenéltek is, és vélhetőleg a cigányzenélés tilalma miatt legtöbbször nem vallották be ezt szívesen.

A kovácsok viszonylag nagy száma is erősíti, hogy itt u.n. oláh cigányokról (Erdély felől érkező, cigány nyelvet

beszélő cigányokról) van szó.

A foglalkozások nincsenek kapcsolatban a foglalkozásnévből eredő nevekkal. Így a Szappanyfőzőknél és a Kolompároknál ugyanúgy a kovács megjelölést találjuk, mint a hegedűsnél.

A vallás

Minden cigány katolikus, de a pápista jelzés csak felnőttéknél, illetve a gyónóképeseknél van.

Az életkor és családi állapot

A legbizonytalanabb adat az életkor, jellemző a 29. év után a kerekítés. Ezért csak nagy tűréshatárral lehet korösszetételt számítani, korfát megrajzolni. Összesen 246 családban 1138 főt írtak össze az 1. - 3. sz. összeírásban, ami családonként átlag 4-5 embert jelent. Itt a családon a két szülőt és a velük lakó gyermekeket kell értenünk.

A cigánylakosság összetétele:

14 év feletti	férfi:	330 fő
	nő:	271 fő
14 év felett összesen:		601 fő
14 év alatti	fiú:	283 fő
	leány:	254 fő
14 év alatt összesen:		537 fő
Mindösszesen:		1138 fő

Egyedülállóként csak 13 főt írtak össze, csonka családot (ahol csak egy szülő van és gyermekek) csak 7-et jegyeztek föl.

VII.

A források teljes feldolgozása még tart, de az így is látható, hogy a kor demográfiai adataihoz képest is jelentős számú cigányság élt Zalában, a 18. században. A további összeírások feldolgozása választ adhat arra: vajon mennyire cserélődik, változik ez a népcsoport? A jelenlét igazolása bátorítást és irányokat adhat más kutatók számára is a cigányság története zalai forrásainak felkutatására és megvizsgálására. Mindezt - úgy vélem - hathatósan segítik a Zala Megyei Levéltár munkatársai, és a kutatásom igénylő, támogató Nagykanizsai Cigány Kisebbségi Önkormányzat.

JEGYZETEK

1. A tanulmány az 1995. október 21-én, a Nagykanizsa első okleveles említésének 750-es évfordulója alkalmából megtartott helytörténeti-történettudományi konferencián elhangzott „Cigányok Zala megyében a 18. században, különös tekintettel a II. József-kori összeírásokra” című előadás átdolgozott, írott formája. A kutatás előrehaladta és a terjedelmi korlát miatt kimaradt néhány, a II. József korabeli cigány-gyermekek összeírásával kapcsolatos érdekesség, viszont az eddig feldolgozott 1768-as összeírások statisztikai adatsoraival, valamint a történelmi háttér vázlatos megrajzolásával bővül.
2. *Mészáros László*: Az 1768-as cigányösszeírás és egy cigánygyermek 1780-as összeírása. In: Bács-Kiskun megye múltjából I. Kecskemét, 1975.
3. *Mészáros László*: Bács-Kiskun megye cigánynépessége 1768-ban. In: Bács-Kiskun megye múltjából I. Kecskemét, 1975. 134-168.
4. *Ördög Ferenc*: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvek (1745-1771) I-III. Budapest, 1991.
5. *Mezey Barna*: A cigányok megjelenése Magyarországon. (Bevezetés) In.: A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985. Budapest, 1986. 5-19. V. ö.: *Tomka Miklós*: A cigányok története. In: Cigányok, honnét jöttek - merre tartanak. Budapest, 1983. 36-37.
6. A cigány nyelv első európai megjelenésekor beszélt formája, az elnevezés arra is utal, hogy Európába a Kárpát-medencén keresztül szóródtak szét. Erre vonatkozólag *Erdős Kamil*, - *Dr. Karsai Ervin* munkáit ajánlom.
7. A kiváltság jórészt adókedvezményt, útlevelet, szabad költözködést jelentett. Lásd *Mezey Barna* i. m. 7-10.
8. Az első cigányábrázolás egy Csucsva vára melletti vándorkovácsot örökített meg a 18. század elejéről. A cigánykovácsokról *Bogdál Ferenc* írt több tanulmányt.
9. *Mezey Barna* i. m. 13.
10. *Mezey Barna* i. m. 16-17.
11. *Mezey Barna* i. m. 18.
12. *Déry Gyula*: Cigányok Európában. Budapest, 1908. 27.
13. U. a. 28-31. Az adatok megtalálhatók még: *Kotnyek István*: A cigány gyerekek oktatására irányuló törekvések 1918. előtt. In: Az úton tovább kell menni. Közzéteszi a Zala megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Művelődési Osztálya. Továbbképzési Kabinet. Zalaegerszeg, 1983. 53-65.
14. *Dr. Vándor László*: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadításáig. In: Dr. Béli József, Dr. Rózsa Miklós, Dr. Rózsáné dr. Lendvai Anna (szerk.) Nagykanizsa. Városi Monográfia, Első kötet. 354.
15. *Turbuly Éva*: Zala megyei statutumok 1700-1750. I. 1702-1719. In: Zalai Gyűjtemény. 26. Zalaegerszeg, 1987. 107-108.
16. *Tóth Péter*: Somogy vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei. (1658-1718) In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 21. Kaposvár, 1990. 55-66; 44. old. 124. sorsz. a. közölt 1715. II. 11-i levél.
17. *Petánovics Katalin*: A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának contractusai 1772-1793. In: Zalai Gyűjtemény 17. Zalaegerszeg, 1981. 56. old. és 149. old. 160. sorsz. a. közölt contractus.
18. Zala megyei Levéltár (továbbiakban: Z. M. L.) Cigányok összeírása. 1785-1786 (és hozzá cigányösszeírások 1768-tól). IV. 1/h jelzetű doboz. Az 1768-as összeírások (4 db) oldalszámozással vannak ellátva.
19. U.a.
20. Z. M. L. IV. 1/h. 15-24.
21. Z. M. L. IV. 1/h. 5-8.
22. Z. M. L. IV. 1/h. 9-11.
23. Z. M. L. IV. 1/h.
24. *Ördög Ferenc*: i. m. I. kötet. 3.
25. *Ördög Ferenc* volt szíves rendelkezésemre bocsátani a - még nyomdai átfutás alatt levő - IV., mutatók kötetéből a cigányok mutatóját, amiért e helyen is köszönetet mondok.
26. *Kovacsics József* (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Budapest, 1963. Melléklet: 2. sz. tábla. Összefoglaló kimutatás. Magyarország 1787. évi népesedési állapotáról.
27. Z. M. L. IV. 1/h. 1. csomag 6-7.
28. *Ördög Ferenc* i. m. II. kötet. 828 old. 302/207 tétel.